

Боротьба з головою

Михайло Яцків

Мати осиротила мене хлоп'ятком. З тіней минулого дивляться її очі, долітають святі промені серця. Блукаючи по світу, я ніде не зустрічав хоча б подобу того образу. Я сам — художник і довгі літа не зміг відтворити цей образ, хоч у хвилях смутку бачив ясно його перед собою.

Ось її очі... Стала на порозі й дивиться на мене довго-довго. Ледве відтягнули її: знала, що не вертатись їй вже ніколи...

Після її смерті батько женився вдруге. Взяв собі білоручку — з панського дому. Як кажуть: "Першу жінку — в дошки, а другу — в подушки".

Мачуха була статна, завертоока, ясне волосся, грішні груди, тонкий голос. Сонна і лінива, як кішка. Тіло заглушило душу, як це звичайно буває у жінок паразитного виховання. Принадами суєти обдурила вона старого батька, і він покорився її волі.

Так на місці бідного щастя запанували пусті розкоші.

Мене вдома часто лишали самого. Вимету, бувало, хату й сяду в кутку. Знадвору заглядає у вікно хмарний вечір, я дивлюся в безконечну сіру пустелю перед собою: сльоза за сльозою падав з очей.

Найбільше любив я бавитися зі своїм ровесником Сенюковим Олексою — також сиротою.

Та раз прийшов він до мене опухлий, заплаканий і приніс з собою малі грабельки. Ми сіли в бур'яні. Він був смутний, не говорив нічого й не мав охоти бавитися, як звичайно. Я дивився на нього. Нарешті він попросив у мене хліба. Я побіг до хати й виніс крадькома кусень хліба в пазусі. Олекса взяв його, вщипнув кришку, але не їв. Потім встав, сказав, що грабельки дала йому тітка, і поволік їх за собою. Я проводжав його, а він загібав сліди своїх ніжок у пилюці й лебедів, наче до себе:

— Бу-вай здо-ров, бу-вай, здо-ров!..

На другий день я дізнався, що Олекса помер.

Оповідали, що за кілька днів перед тим ішов він біля панського саду, а паничі були на черешні. Він попросив у них черешень. Таки дуже милосердно просив. Вони сміялися з нього й кидали йому кісточки, а потім нацькували псами...

В гарячці перед смертю він просив черешень...

Минали літа, я підріс і незабаром пішов світ за очі.

Чоловікові жінка не вмере, помре лише дитині — мати.

І виріс я на чужині, а в мене виросла туга за рідним краєм, за рідною матір'ю.

Я забажав бодай маленьку пам'ятку знайти по ній, воскресити її образ.

Так поїхав я в рідне село.

Батько привітав мене, як тінь із того світу, мачуха позеленіла і набрала богомольного виду.

— О, то ти ще живеш?.. Ми вже давно вважали тебе небіжчиком!

Простягла руку й показала на крісло.

Під час розмови батько зиркав на мене, його, видно, будило сумління й спомини, бо відступав від теми і згадав кілька разів, що мов обличчя дуже нагадує йому покійну.

Мачуха спитала, чи пам'ятаю щось з дитячих літ, але потім пригладжувала надшивку сукні й не чекала на відповідь.

Я силкувався заспокоїтись, шукаючи хоч би тіні тої, яка навіть по смерті одна-одинок не покидала мене. Це була кімната, в якій я останній раз її бачив.

Ні одної пам'ятки не лишили. Тепер ця кімната була чужа й холодна...

Наймичка накривала на стіл, мачуха позіхнула й вийшла. Батько став сам не свій. Вона, видно, все людське заглушила в ньому. Старий шепотів сам до себе, блимав дико на мене очима, розводив руками і кривився. Це ранило мене в серце й мучило до краю.

Двері відчинилися. Мачуха тягла за собою щось, батько зітхнув, я піднявся і застиг на місці.

— Представляю тобі, Назаре, мого єдиного сипа, доктора прав Ньюнка, — сказала вона з чванливою примхою і привела до мене карлика не карлика, а велику, перехилену набік голову з риб'ячими очима і неприємним усміхом. Вся решта тої мачушиної потіхи губилася в одязі дівка, тільки здорові руки й груба шия нагадували людину, закопану по пояс у землю.

Ми обмінялися поглядами, карлик вхопив мою руку і стиснув так, що я ледве витримав.

— Пардон! — заскрипів він, як криничний журавель. — Але я вважаю за потрібне представитися в тому значенні, щоб гість пізнав відразу, з ким має діло, і не судив по моєму вигляду, що в мене немає сили!

Він засичав і вишкірив два ряди здоровезних зубів, а те "моєму вигляду" виголосив гордо.

Я сказав, що не люблю ніяких доказів сили таким способом, але мачуха перебила:

— Від брата треба все приймати, тим більше, що він — доктор.

Мені було байдуже, хоч би він був міністром.

Та Ньюнко напосівся на мене:

— Я чоловік практичний, здоровий розум — це моє серце. Стою на чолі фінансових та політичних інституцій і маю голос у головних суспільних справах.

Я дивувався з того свого "брата", мене забирала лютість і милосердя, а вкінці — страх. Легко було зміркувати, що між нами щось важливе трапиться.

Він почав говорити про поезію й мистецтво і сказав, що не терпить їх, бо "плаксиві, бідні розбиваються в потемках і самі не знають, чого хочуть".

Мені стало нестерпно.

— Я сподівався, що ви це скажете, але чи не приходило ніколи вам на думку, чому саме поезія така і хто цьому винен?

Він хотів було відповісти однією з тих витертих бюрократичних фраз, якими воюють звичайно двоногі песиголовці, та я його зразу ж збив згори:

— Це тому, що паша поезія й мистецтво не мають ґрунту під собою, і доки

політична влада буде в таких руках, як досі і як ваші, то нема надії на кращу долю народу...

Після вечері я лишився на самоті.

Вікно було відчинене у великий сад, і до мене навідалися мої товариші — думки.

Не хворий я, але життя без материної ласки, між чужими, самотнє життя в кривді й приниженні передчасно зломило мою юність.

Тепер мене кололи терняні думки.

Виперли мене з рідної хати, все забрали. Для Нюнька. За те, що він народився калікою, обдарували його серцем і достатком. А я народився здоровим, і за це мене позбавили всього.

Я сперся на підвіконня, оглядав усе навкруги — рідне, знайоме.

Тут давно покинув я вівці й сопілку, взяв материні співанки й пішов у малярську школу. Опинився між тісними мурами, як птах у клітці. І ті мури, і той студений світ довкола ogrівав теплом своєї рідної матері. В чужу, темну кімнату навідувалися дитячі сни й привиди, які приніс я з далеких, рідних лісів від моєї неньки. Ті щирі приятелі — сни — гуртувалися все самотніми вечорами й безсонними ночами довкола вогню, що палав у мені до мого поневоленого народу. Це була одинока відрада на чужині.

Гей, гей!.. Бувало, вибіжу до Сенюкового Олексі, сховаємося в саду, зладимо плужок із старого вістря та й оремо землю... Та Олекса давно помер, а мені так і не судилося орати своєї ниви.

Так скінчилася моя перша співанка.

Раз пастушком заблудив я в лісі, й після довгого плачу, голодного, мене зморив сон. Буджуся опівночі — чудні дива снуються по смереках, місяць пускає пасма крізь гілля на пні й корчі, верхи дерев гудуть тихо, а ген з могили виходить сновида й стогне, аж гомін іде по лісу.

...Рано проснувся я, і раптом мені здалося, що встаю із домовини.

Потім вийшов на подвір'я з батьком. Спитав його, як йому живеться. Він довго мовчав, а потім почав жалітися:

— Зле. Таки так зле, що годі й виказати. Сам не вмію знайти ладу в тому всьому. Нечиста сила запанувала мною... Я став за попихача, за машину, що має працювати на жінчині та Нюнькові витребеньки, а мені самому піде навіть місця нема. В усій хаті нема, одної п'яді, де б я міг спокійно сісти. І до того ж та побожна відьма вічно жалить мене, що я лише про себе дбаю. Подумай лише, як ті всі побожні потвори вміють безбожно катувати! Вони обоє з Нюньком ненавидять мене в хаті, раді б зовсім не бачити мене. Ота жінка — це петля на мою шию, це така чорна хмара, що мене морозом проймає, коли її бачу, але я не маю ні якого порятунку. Я є невільником усього: підлоги, стін, дверей, години, навіть кожної хвилини. Тут не можна стати в чоботях, там не вільно заговорити, бо Нюнько спить, там не вільно опертися, бо буде люлькою чути. Нічого мені не вільно. Мене на кожному кроці обгортає страх, я власної тіні боюсь... Ходив я до адвоката, гадав, що дістану розвід, але він сказав, що розводи дають лише великим панам, а хлоп навіть думати про це не може. Завинив я сам через

свій нерозум, дав обмотати себе, та й годі. Взяв собі жінку не під пару, а гадав, що буде така, як перша...

Стежкою, садами вийшли ми на цвинтар, до матеріної могили.

Було тихо. Сонце цілувало землю, на ній будилися квітки з медом і запахами. Білі хмарки линули по небу, як лебеді по синьому морю.

Мати наче дивилася на пас із-за тіней дерев.

Старий шепотів:

— Я віз її до лікаря, а вона хотіла вертатися додому і дуже побивалася за тобою: "Хто буде йому співанок вечором співати?.. Гей, чи знайдеться коли в світі серце, аби відчуло мій біль?.. Як Назар підросте, то перекажи йому від мене, що я гірко працювала. Видко, мало я собі ласки в бога випросила, коли дав мені таку доленьку..." Тут ухопив її кашель, і вона зімліла... Пісня виколисала її і була щирою посестрою в радості і смутку, а вона була їй вірна до останнього подиху.

Мене охопив такий безмірний жаль, що мати враз з'явилася переді мною.

Її очі дивилися на мене, — моя безмежна туга воскресила її.

Я побіг додому і кинувся малювати її портрет.

Так минали дні.

В цей час я не бачив ні мачухи, ні карлика.

Глибока тиша навколо, надворі літо, в кімнаті повно світла, а я сиджу й дивлюся на свій твір. Слідкую за грою своєї душі, і образи приходять самі, як забуті хвили з життя моєї матері.

Найраніше вона з пас усіх встає, найпізніше лягає. Праця й праця.

Як звичайно, вона порається сама в хаті — й тоді завжди смутна. В самім розпалі роботи згадає про щось, оглянеться поза себе й стане нерухома, як статуя. При шитві, бувало, відведе руку з голкою, спинить її нараз, задивиться в призабутий спомин, а потім зітхне тяжко й шиє далі.

В лісі — джерело. Ось мати йде по воду, та не доріжкою, а мохом, куди ще піхто не йшов.

Покійна будить в мені душу, і переді мною постає дивний світ образів.

Ось я лежу хворий, вона на ослоні біля вікна пряде кужіль. Останній промінь сипле золотий цвіт на її голову, в хаті тихо, лиш веретено фуркотить і летить рівно довкола. Я задивився в неї і в небо за її головою і прохаю, аби заспівала щось. І вона співає.

Опівночі мені здається, що в саду шумить смутно вітер. Буджуся — довкола сутінок, мати сидить у ногах, дивиться на мене і плаче нишком. Вранці я проснувся, і мені стало легше. Мати винесла мене на призьбу.

Над головою — блакитне небо, а над обрієм товпляться білі й рожеві хмари.

— Оце славне товариство виступає в похід, а онде леви везуть богиню в ясному ридвані, — вказує мати на хмари.

По нивах буяє вітер, дівчата мигають серпами, співанка стелеться далеко, як подільський лан:

Ой як ясненько, ой як миленько,

куди сонечко сходить...

А ще ясніше, а ще миліше,

куди матінка ходить...

Мамо, мамо!.. Ти одна у світі свята. Недарма оспівують тебе поети.

Смерть закрила твої очі, як хмара ясні зорі.

Батько сидів біля мене, задивився на портрет давньої дружини й проганяв рясні сльози.

— Тепер на старість не маю нікого, лиш її. Не раз у безсонну ніч здається мені, що вона стукає у двері, виходжу, а навколо — темно, глухо й пусто... Знаю, що не зійдемося вже там, тому живу з нею тут. І тону в споминах, топу, потопаю... А то явиться мені у сні — тиха, лагідна, як колись. "Вибачай, — каже, — що не додержала я тобі товариства... Дівчам узяв ти мене, рано вийшла я з тобою в дорогу, а в полудні змучилися мої білі ніжки, і тяжкий сон зламав мене..."

Увійшла служниця і сказала, що "пані" кличуть.

Старий скривився й вийшов.

Служниця вбирала в кімнаті, поглядала то на портрет, то на мене. Я помітив, що хоче мені щось сказати.

Я почав з нею розмову і довідався, що небіжчик її тато служив тут давно. Потім вона оглянулася й шепнула:

— Я б вам щось сказала, але боюся...

— Кажи, я не видам тебе.

Присадкувата постать зігнулася, буцім стирала пилюку; обгоріле, некрасиве, але добре лице її було схилене над роботою. Я почув ось що:

— Пані й панич у великому клопоті, бо гадають, що ви приїхали відібрати свою землю. Перед татом криються, бо він — за вами. Але ви стережіться, бо вони хочуть підкупити якихось людей, зв'язати вас і відвезти десь, ніби, як це я зрозуміла, до такого дому, що в ньому тримають божевільних. Все по ночах пані в паничем радяться, я це підслухала та й кажу вам, тільки прошу вас дуже, не видавайте мене.

Нам інколи й не сниться, що одна людина копає під нами яму, а друга — рятує.

В якому оточенні перебував я весь час!

Аж тепер я зрозумів, чому мачуха й Нюнько стороняться мене...

Вечоріло. Я вийшов у ліс і ліг серед гушавини. Земля, як мати, приймала мою журбу. В світі — гамір і праця пекельна, а тут — дрімучий ліс, що обгортає спокоєм.

Прийшла думка про карлика.

Колись в одну хвилю розніс би був його кістки, а тепер дивлюся більше в себе: життя навчило терпеливості.

Спокійно й не без серця дивився я на карлика.

"Це ж, — думав собі, — та несити, чорна сила, що давить людину, чатує по всіх закутках, щоб ограбити, здерти шкуру, затоптати в болото. Якщопустиш собі кулю в лоб, то ще не застигнеш, а вже чоботи стягають з тебе..."

Думки блукали, як змучені журавлі над морем.

Раптом я почув тупотіння в корчах. Здавалося, звір гнався за звіром. Зчинився близько тріск, я придивився — спереду втікає дівчина й хлипає, а за нею женеться карлик, однією рукою відпихається від землі, а в другій — прут.

Я схопився й заступив йому дорогу.

Місяць світив на нас, ми дивилися хвилю один на одного.

— Ти що тут робиш? — проскиглив карлик. — Всюди тебе повно! Носишся з потайними планами — характеристика твого народу й матері!..

Я приступив до нього.

— Що верзеш?..

— Іди з дороги! — зашипів він і вдарив мене прутом.

Я схопив його за горло й підняв в одній руці. Він метався, але я робив тепер своє розважно й спокійно. Пригнув грабову гілку, обернув її навколо шиї карлика і пустив його в повітря.

Після цього мене охопило омерзіння, я якийсь час блукав лісом, потім отямився і помчав до хати.

Тут стрінула мене несподіванка. Карлик мав занадто сильну шию і руки, щоб повіситися. Він розірвав гілку — полетів униз, прийшов додому і розповів усе матері. Я саме застав, як він із мачухою дер портрет моєї матері на куски, й обоє топтали його ногами.

Вони накинулись на мене, як хижі птахи, але не пройшло й хвили — і я знайшов найпростіший спосіб, якого досі ніколи не пробував.

Я підбіг до мачухи, вхопив її за волосся, кинув на землю і почав бити. При цьому зауважив, що її тіло — як у рисі, що в ньому не домацаєшся кісточки. Та раптом чийсь руки обкрутили мене в поясі, як вужівкою, — я впізнав карлика.

У мене мигнула думка, що так обкручуються і давлять моїх темних братів іноземні п'явки, і це вивело мене з себе.

Я вхопив карлика за ноги і почав бити ним мачуху, кидав на землю, як клубок. А він обгорнув руками голову й сичав одне:

— А таки мені нічого не вдієш!..

Моя лють перейшла в божевілля...

* * *

І ось я знову на чужині.

В рідний край не вернуся ніколи.

В самоті і нудзі ковтаю гіркий жаль.

Так минають дні за днями.

А ночами переслідують мене примари.

Деся серед темряви постає переді мною в полум'ї гніздо гадюк, що поневолили мій народ, я тікаю в долину, а переді мною тінь аж до горизонту — купається в крові на спаленій, потрісканій землі: ніде — ні корчика, пі билини. Я падаю в провалля, а за мною з гори котиться голова карлика...

Як тільки задумаюся на самоті або спочину на хвилю — бісова голова летить за

мною.

З цього часу образ матері не з'являється переді мною, але я чекаю його з надією і сподіванням...

1906-1939

Джерело: Яцків М. Ю. Новели. — Львів: Каменяр, 1985.